

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРИВАТНОЇ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ 1920-х рр.

Організаційні форми приватної торгівлі існували навіть в роки "воєнного комунізму", але у вигляді так званого мішочництва¹. Яке, за нормальних умов, можна було б віднести до типу дрібно-роздрібною торгівлі, бо посідало ключове місце в продукто-постачанні міста, виконуючи у такий спосіб важливу соціально-економічну функцію, незважаючи на офіційну заборону та карально-репресивні акції держави. Селян, які реалізовували самотужки продукцію власних господарств, вважали мішочниками, а тих, що її купували для споживання чи перепродажу — спекулянтами. Карально-репресивні органи затримували "спекулянтів" і розстрілювали за вироком Ревтрибуналу, повідомляючи в пресі прізвища страчених².

Торгівля, особливо приватна, яка віддзеркалює підприємливість різних груп населення є самобутнім соціальним інститутом, покликаним своєю організаційно-господарською сутністю задовольняти потреби людей, здійснюючи своєрідне пересування продукту від виробника до споживача.

Проголошення нового економічного курсу, тобто скасування продрозкладки і запровадження продподатку, дозвіл торгівлі в місцевому масштабі, реанімували не лише напівлегальні факти роздрібності, а також сприяли розвитку й оптової. Першим документом, котрий дозволяв і водночас координував діяльність закладів приватної торгівлі, була інструкція "Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів товарообміну", ухвалена Колегією НКВС УСРР 14 червня 1921 року. Купувати і продавати продукти сільсько-го господарства та обмінювати їх на промтовари дозволялося виключно в губерніях, що виконали "продрозверстку" 1920/21 р. або були звільнені від її виконання³. Заборонялося торгувати сільськогосподарською продукцією з тих районів, що не виконали продрозверстки, в районах її повного виконання. Право обмінних операцій надавалося, крім державно-кооперативних органів, окремим громадянам з дозволу продорганів: селянам-виробникам продукції, непрацевдатним з урахуванням їхнього соціального та майнового становища. Для одержання дозволу прохач мав подати заяву, підтвердити місце проживання резолюцією "домкому", посвідчення про звільнення від виконання трудовинності, засвідчення соціального стану. Інструкція передбачила термін дії дозволу в залежності від виду торгівлі: 6 місяців для купівлі, продажу та обміну на базарах і ринках; для закритого типу торгівельних установ — від 3-х до 9-ти років⁴. Дозвіл видавали в 2-х примірниках: один залишався в комунгоспі, другий поміщався на "видному місці" в магазині⁵. Наприклад, Чугуївський волвиконком Харківської губернії видавав "посвідчення" про те, що громадянину такому дозволявся продаж та обмін продуктів сільського господарства і виробів з них в помешканні закритого типу м. Чугуєва на шість місяців,⁶ тому, що торгівлю визнали дрібною. Заяви на реєстрацію торгового закладу приймали відповідні столи адміністративного підвідділу НКВС, який передавав документи в ЧК, після резолюції якої їх розглядали на засіданні колегії комунгоспу та повертали знову до ЧК⁷. 12 липня 1921 р. НКВС УСРР видав "

Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства⁸. Продавець повинен був мати посвідчення від відділу управління торгівлі, яке видавалося всім прохачам, крім спекулянтів, трудомобілізованих, неповнолітніх (до 16 років)⁹. Торгові підприємства в залежності від кількості найманих робітників розподілили на розряди. До першого належали ті, що мали 5 і більше найманих робітників, до другого — менше 5, до третього — торговельні заклади, де працювали виключно їхні власники¹⁰.

Незважаючи на соціальні обмеження та бюрократичну тяганину, інерцію воєннокомуністичних методів діяльності продорганів, приватні торговельні установи почали масово виникати в містах і селах України. В Запорізькій губернії за липень — листопад 1921 р. з'явилося 1198 відкритих і 933 закритих, в Полтавській — 358 і 3716, в Харківській відповідно 1503 відкритих і 2242 закритих закладів торгівлі¹¹.

Правила і норми діяльності приватної торгівлі, що їх ухвалив уряд на початку непу, діяли до 14 лютого 1923 р., коли ВУЦВК видав " Положення про державний промисловий податок"¹². По-перше, встановлювалися хронологічні рамки господарського року (з 1 жовтня по 30 вересня), а, по-друге, для визначення ставок патентного збору торгівлі підприємства поділялися на розряди. Вони мали п'ять видів. До першого розряду належали заклади, що торгували на базарах " з рук, з землі чи з невеликих лотків, з мішків, корзин, шухляд, посуду ", до другого — ті, у яких торгівля здійснювалася однією особою або за допомогою одного члена родини будь-яким товаром без помешкання, до третього — крамниці, магазини закритого типу роздрібною торгівлі, до четвертого — установи напівгуртової торгівлі, тобто продаж товарів виключно партіями (вартість від 25 до 1000 крб. кожна), у якій працює не більше семи робітників, до п'ятого була віднесена оптова торгівля (реалізація великих партій різного товару вартістю понад 1000 крб. кожна)¹³. Виклад розрядів був детально розписаний для визначення патентного збору, але всі п'ять розрядів використовували не лише фіноргани, а також ревізійно-контрольні, статистичні управління, партійно — державні структури. Наприклад, представникові першого розряду дозволялося торгувати і сільськогосподарськими продуктами, дровами, вугіллям, крейдою, вапном, печеним хлібом, сіллю, рибою, оселедцями, фруктами, кустарними виробами, крім дорогоцінних металів, серпами, косами, сокирами, інструментами, соломою, щетиною, сірниками, цигарками, махоркою, гуталіном, газетами, книгами, милом, пухом, пір'ям тощо¹⁴. Власник торгового закладу другого розряду мав право торгувати виробами з платини і золота, срібла, антикварними предметами, самоварами, оптичними приладами, музичними інструментами, готовим одягом¹⁵.

Торгівля медикаментами мала особливий режим. 23 січня 1923 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову "Про право відкриття торгівлі медикаментами", згідно якої приватним особам дозволялося торгувати медикаментами на підставі інструкції Нарком охорон здоров'я УСРР,¹⁶ але заборонялося відкривати приватні аптеки.

Інструкцією "Про торгівлю", яку видав Раднарком УСРР 27 червня 1924 р., надавалося право торгівлі всім громадянам, що мали дозвіл (патент), для одержання якого треба було пройти декілька установ — Наркомвнутрторг, Наркомюст та НКВС¹⁷. Для торгівлі друкарськими машинками і друкованими виданнями (газетами, журналами) необхідно було мати дозвіл уряду, але заборонялося торгувати в дні

пролетарських свят, особливо спиртними напоями¹⁸. Для державної реєстрації торгового закладу відповідні органи збирали відомості про юридичних і фізичних осіб. Така вимога існувала з самого початку НЕПу, а в 1927 р. союзний уряд визнав обов'язковим занесення до торгового реєстру інформації про власника приватного закладу¹⁹.

Висвітлюючи особливості становлення та функціонування приватного підприємництва, у тому числі й торгівлі, історики мало зосереджуються на діяльності іноземних фірм, обмежуючись лише концесіями. Радянська держава створювала відповідну нормативно — правову базу для іноземців, прирівнюючи їх в правах з громадянами УСРР. Так, в 1922 р. уряд республіки надавав іноземцям в Україні однакових прав та обов'язків, які мали українські громадяни (звертатися до суду, сплачувати податки тощо)²⁰. 11 травня 1923 р. уряд УСРР дозволив іноземним фірмам займатися торгівлею в межах республіки²¹. Заяви, що надходили від іноземних підприємців про відкриття концесій чи оренди, розглядала фінансово — економічна секція Держплану²². Приватні торгово-промислові заклади, які користувалися іноземною валютою, повинні були звітуватися перед валютним управлінням Наркомфін у про наявність їхньої валюти за кордоном²³. Валютні операції регламентував та упорядковував Наркомфін, користуючись декретом ВЦВК і РНК РСФРР від 15 лютого 1923 р²⁴.

Масове виникнення торговельних закладів, яке спостерігалось на початку НЕПу, відбувалося на підставі діючого законодавства, а "стихійність" виявлялася в неможливості контрольно — інспекційних органів взяти на облік так званих "мішочників". Система патентів, тобто дозволу на торгівлю, крім вилучення патентного збору, сприяла фактичному і статистичному обліку основних закладів приватної торгівлі. До середини 20-х рр., коли вдосконалювалася сама нормативно-правова система торгівлі, спостерігалася така динаміка кількості приватних торгових закладів. У квітні — вересні 1922/23 р. налічувалося 96071, в жовтні — березні 1923/24 р. — 62722, у квітні — вересні 1923/24 р. — 73041 заклад²⁵. Держорганам та кооперації належало 0,4 — 1,6 %²⁶. Переважали підприємства дрібної торгівлі, особливо першого року НЕПу. Майже всі дослідники розвитку приватної торгівлі підкреслювали її монопольну роль на початку 20-х рр., як за кількістю установ, так і обсягами товарообігу²⁷. Упродовж першої половини 20-х рр. торгова мережа приватного сектору мала наступну специфіку розвитку:

Система приватної торгівлі в Україні (в абсолютних числах)²⁸

Заклади	1923/24	1923/24	1924/25	1924/25	1925/26	1925/26
	I - півріччя	II - півріччя	I - півріччя	II - півріччя	I - півріччя	II - півріччя
1 розряду	18111	22998	21685	30265	23045	26141
2 розряду	44183	49363	42161	46628	52970	47920
3 розряду	24844	28959	22471	23571	29300	29222
4 розряду	1746	2239	1542	1889	3110	3189
5 розряду	348	279	235	238	442	352
Всього	99228	103838	88094	102954	105757	106824

Отже, незважаючи на відносне зменшення приватних торгових закладів за деякі роки, зумовлене податковим тиском держави, а також

загальною економічною ситуацією (криза збуту 1923 р. тощо), відбувалося кількісне зростання загальної системи приватної торгівлі. Наприкінці 1923/24р. та початку 1924/25 р. господарського років держава вдалася до адміністративного тиску на приватника (податки, збори, обмеження в постачанні товарами), позначилася і "криза збуту", а відтак сталося і скорочення загальної кількості торгових закладів. Якщо взяти за відправні показники перше півріччя 1923/24 господарського року і його друге півріччя 1925/26р., то матимемо абсолютне зростання всіх п'яти розрядів. Збільшення торгових закладів другого і третього розрядів, які, власне, визначали торгівлю, приватну мережу, виявило типову для цього виду торгівлі економічну закономірність: використання товарної маси для накопичення торгового капіталу і перехід від рухливих роздрібних форм торгівлі до постійних і більш міцних. Установи п'ятого розряду, тобто "торгова буржуазія", становили відносно меншість: по 5—10 одиниць на адміністративно-територіальний округ. Приватна торгівля в Україні, якщо співставити кількість установ другого-третього розряду з четвертим-п'ятим, була в основному дрібнооптовою.

Співвідношення основних секторів торгівлі в Україні було не на користь державного та кооперативного. Візьмемо для порівняння установи третього розряду, тому що державно-кооперативний сектор не мав дрібних форм подібно приватному ("мішочники", "лоточники"). Весною 1922/23р. приватна мережа становила 26536, державна — 589, кооперативна — 4918, в 1923/24 р. відповідно: приватна — 28959, державна — 1413, кооперативна — 4105²⁹. По п'ятому розряду до осені 1924р. переважав ще приватний, а згодом державно — кооперативний сектор. За даними Наркомфіну УСРР в другому півріччі 1924/25р. роздрібною торгівлею займалися до 1% закладів, у тому числі дрібнооптовою — 9%, оптовою — 17,5%³⁰.

Географія розвитку приватної торгівлі першої половини 20-х рр. достатньо строката. Наприклад, заклади третього розряду становили 81,4 — 89,9% загальної кількості приватної торгівлі семи губерній, крім Харківської та Катеринославської, четвертого пересічно від 42,7 — 68,8% в усіх губерніях, а 5-го навпаки в Харківській та Катеринославській — 34,5 і 46,9 відсотків, в решті губерній від 15,7 до 29,9%.³¹ Причин такого коливання декілька: заклади п'ятого розряду діяли переважно в індустріальних губерніях, де вони мали кращі умови для роботи (товарообіг, купівельна спроможність населення, товаропостачання).

Розвиток приватної торгівлі мав власну специфіку. Вона зосереджувалася переважно в містах, хоч спостерігалася і своєрідна її динаміка і кількість торгових закладів у містах, скорочувалося упродовж 20-х рр., а в сільських районах вона збільшувалася.

Кількісне співвідношення закладів приватної торгівлі в містах і селах України (в абсолютних числах)³²

Заклади	Перше/пів.	Друге/пів.	Перше/пів.	Друге/пів.	Перше/пів.	Друге/пів.
	1923/24р.	1923/24р.	1924/25р.	1924/25р.	1925/26р.	1925/26р.
Місто						
1-го розряду	12631	15947	14844	19687	13637	15903
2-го розряду	32108	34573	28576	27095	26087	24769
3-го розряду	19479	22308	16979	15485	17151	17413
4-го розряду	1509	1929	1196	1264	1791	1948
5-го розряду	299	242	184	185	322	280
Всього	66026	74990	61779	63716	58988	60313

	Село					
1-го розряду	5480	6451	6841	10578	9408	10238
2-го розряду	12075	14790	13585	19533	26883	23151
3-го розряду	5365	6651	5492	8086	12149	11809
4-го розряду	237	310	346	625	1319	1241
5-го розряду	49	37	51	53	120	72
Всього	23206	28239	26315	38875	49879	46511

Загальний розвиток приватної торгівлі, як свідчать дані таблиці, вирізнявся двома постійними тенденціями: відносною стабільністю торгових одиниць міста і колосальним зростанням їхньої кількості в селах. Цілком очевидно також, що заклади 5-го розряду зосереджувалися головним чином в містах. Збільшення торгових установ в селах відбувалося за рахунок їх заснування сільським населенням, а також внаслідок "перекочування" міського непмана до села, котрий ховався у такий спосіб від податкового тиску та освоював сільськогосподарський ринок. В 1925/26 р. за даними патентної вибірки, з 107352 торгових закладів в місті діяло — 57834, в селі — 49518 одиниць приватної торгівлі³³. Вона становила в першому півріччі 1925/26 р. 90,2% міських і 78,3% сільських закладів всієї роздрібно-торгівельної системи, а в напівоптовій — 38,9% в місті і 33,5% на селі³⁴.

Загальносоюзна торгова мережа мала типові тенденції розвитку: абсолютну перевагу приватної над державно-кооперативною. Наприклад, за підрахунками С.Г.Струмиліна, в 1922 діяло 343716 приватних закладів, а державно-кооперативних (657 і 1759), в 1925/26 р. приватних — 24990, державних — 3479, кооперативних — 5443 одиниці³⁵. Це лише першого-другого розряду, а суто першого налічувалося, за іншими даними, в 1922/23р. — 121333, другого розряду — 244508³⁶. Всього в СРСР було 496457 різних закладів приватної торгівлі, державної — 13563, кооперативної — 32991, у тому числі 5-го розряду 3430 установ,³⁷ тобто надто "круті" непмани становили мізерний відсоток.

Заборона приватної торгівлі в роки "воєнного комунізму" гальмувала її фактичний розвиток в Росії, а в Україні протягом 1917—1919 рр., за виключення більшовицької окупації, вона залишалася діяти. В 1920 р. була згорнута основна мережа приватної торгівлі, а роздрібна ("мішочництво") та нелегальна продовжувала існувати. Торгівельних приватних закладів, які мали зв'язок з дореволюційним періодом, тобто їх засновники, налічувалося в торгівлі галантерейними товарами — 10,9—15,5%, шкіряними виробами — 1,8%, мануфактурою — 6,5%, бакалійним асортиментом — 9,3%, а решта підприємств мала 3-х річний термін існування³⁸. На початку ХХ століття в українських губерніях діяло понад 87 тис. торгових установ,³⁹ тобто менше ніж, за роки НЕПу. Наприклад, за перше півріччя 1924/25р. в Київській окрузі було вибрано 6532 патенти, з них приватним особам 5517, а в другому півріччі відповідно 4330 і 3317⁴⁰. Основну кількість становили торгові заклади 3-го розряду. В Одесі за перше півріччя (господарського року) кількість приватних установ торгівлі досягла 1728, а державно-кооперативних — 587⁴¹. Приватні дрібні крамниці обслуговувалися одним чоловіком, найчастіше її власником, а більші — двома особами, отже, на підставі цього факту, а його підтвердження можна знайти в інших джерелах, можна встановити і загальну чисельність власників торгових закладів.

Загальна кількість приватних закладів торгівлі, яка перевищувала її дореволюційну мережу в українських губерніях, мала і якісну перевагу. Питома вага оптових торгових одиниць в 1912 р. становила

0,84% всієї системи торгівлі, а в першому півріччі 1925/26 р. — 1,6%⁴². Роздрібна торгівля, за висновками комісії ЦКК — НКРСІ, яка обстежувала мережу приватної торгівлі, також переважала 19,2% в 1925/26 р. проти 2,5% в 1912 р.⁴³ Розвиток оптової торгівлі в таких пропорціях вважався негативним явищем. В оптово-роздрібній торгівлі підприємства 4-го розряду становили в 1923/24 р. 58,3%, в 1925/26 — 28,5%, а 5-го розряду — відповідно 32,3 проти 19,3%.⁴⁴ Отже, що не подобалося радянським органам влади підлягало так званому "економічному регулюванню".

Середньостатистичні показники розвитку приватної торгівлі не завжди віддзеркалюють її регіональні особливості. Якщо загальну кількість приватних закладів (107230) торгівлі 1925/26 р. розподілити по регіонах, то на Степ припадало 37814, Полісся — 11967, Лівобережжя — 20441, Правобережжя — 37008,⁴⁵ тобто є відносна невідповідність, яка відбивала певні традиції та економічну специфіку регіонів. За матеріалами УЕН УСРР, які розглянуло політбюро ЦК КП(б)У 26 лютого 1926 р., в Степу діяло 27861, а на Правобережжі 24456,⁴⁶ тобто підтверджувалася загальна перевага саме цих регіонів. Необхідно зазначити, що в Україні налічувалося 11% районів, у яких не було приватних торгових закладів, а в Донецькому басейні 26%, на Полтавщині 22%⁴⁷. В 1924/25 р. 23% районів мали від 1 до 2 крамниць на район, 10% від 3 до 5 установ, 20% від 6 до 10, одиниць торгівлі 17% від 11 до 20, а 19% понад 20 торгових закладів⁴⁸. Групування приватних торгових закладів за асортиментом реалізації товару також засвідчує кількісну перевагу Правобережжя. Наприклад, протягом другої половини 1925 р. з 4750 приватних закладів торгівлі хлібофуражного напрямку торгової діяльності на Правобережжі діяло 2233, в Степу — 1414, а в інших видах (молочна продукція, бакалія, текстиль) майже однаково зі степовою смугою, шкірою, метало-будівельними виробами, оптичними приладами, хімреактивами торгували найбільше приватники правобережної України⁴⁹. Зазначимо, що степові райони переважали за кількістю населення та площею території, але населення правого берега Дніпра було значно активніше, якщо взяти до уваги кількість заснованих приватних торгових закладів.

Друга половина 20-х рр. мала власну специфіку розвитку приватної торговельної системи. Вона кількісно переважала, але спостерігався вплив державних органів, що позначилося на скороченні її мережі.

Співвідношення кількості торгових закладів по секторах торгівлі в 1926 — 1928 рр. (в абсолютних числах)⁵⁰

Сектор торгівлі	1926	1927	1928
Державний	6119	9558	5553
Кооперативний	19547	20884	28339
Приватний	111406	108545	98033
Всього	137072	135987	131925

Наприкінці 1925 р. приватний торговець зосередив в своїх руках майже всю мережу роздрібної торгівлі, 62% середньої і третину великої. Якщо до 1925 р. діяло 5 розрядів торгових закладів, то з другої

половини запровадили шостий, що передбачав облік поточних торгово-комерційних видів діяльності⁵². Відбувалося скорочення закладів 1-го розряду (на 6%), 2-го розряду (на 15,8%), але 3-го розряду зросло на 4,8%, а вищих розрядів — на 30,9%⁵³. Зменшення кількості закладів 1 та 2 розрядів сталося внаслідок розширення вимог до подрібного типу підприємств, а з іншого боку пільги кустарям, які мали право торгівлі виробами власних майстерень без обов'язкового дозволу (патенту)⁵⁴. Стосовно патентів. Річні патенти становили 95%, піврічні — 4,1%, сезонні — 0,8%, ярмаркові — 0,1%, які вибрали в 1925/26 р. понад 120 тис. торгових одиниць⁵⁵. Безплатні патенти мали в місті 15%, в селі — 8,5%, які торкалися діяльності кінотеатрів та інших культурно-освітніх закладів⁵⁶. З 106 тис. торгових закладів, що виникли і діяли в 1923 — 1927 рр., лише на 1926/27 р. припадало — 31 тис.⁵⁷

В сільських районах приватні торгові установи, якщо розглянути їх динаміку за 1923 — 1927 рр., мали 3-х річний досвід роботи (16,4%), 2-х річний (30%), однорічний (35%),⁵⁸ тобто більше третини виникло в 1925/26 рр. та початку 1927 р., враховуючи термін обстеження податковим управлінням Наркомфіну⁵⁹. В Україні 1925/26 рр. налічувалося 53204 села, а заклади торгівлі були лише в 11609 селах, тобто 21,8%⁶⁰.

Одержання дозволу на торгівлю забезпечувало правову базу, а організаційно-господарські справи (помешкання, товаропостачання) власник торгового закладу вирішував самотужки. Проблеми виникали з орендою помешкань для крамниць. Внаслідок денационалізації промислових підприємств вірогідність їх одержання була високою, а колишніх помешкань приватної торгівлі, у яких перебували державні структури, повернути майже не вдалося. Основна маса торгових приватних одиниць користувалася орендою помешкань. В 1922/23 р. її застосовували 138821 підприємство, у тому числі й державно-кооперативні, щоб поповнити бюджет комунгосп, а в 1924/25 р. 101226 закладів торгівлі⁶¹. Ставки оренди в Запоріжжі в 4 рази перевищували орендну плату в Чернігові та Харкові, а оренда кіосків в Києві та Одесі в 2 — 3 рази була більшою від їх оренди в Харкові⁶². Витрати власника крамниці становили 2 — 4% його доходу⁶³. Комунгоспи мали від оренди приміщень в 1922/23 р. 2,1 млн. крб., в 1923/24 рр. — 8,2 млн. крб., в 1924/25 р. — 13,7 млн. крб., тобто надходження до бюджету виросли в 6,5 рази⁶⁴. Сума орендної плати становила майже 20% всіх надходжень до бюджету, а резерв для їх збільшення був досить реальний — в 1925р.⁶⁵ 37,7% колишніх торгових закладів в 12 великих містах були "безгоспними". За 1923 — 1924 рр. орендна плата виросла з 13 коп. до 3крб. 90 коп. за кв. сажень помісячно, а за пекарські печі з 3крб. 25 коп. до 10 крб. 40 коп.,⁶⁶ що значно перевищувало дореволюційні показники.

Загальна сума витрат приватного сектору торгівлі до його обороту становила від 9 до 11%, а якщо розподілити її за статтями відрахувань, то картина виглядала не таким чином: податки становили 46 — 50%, оренда від 10 до 32%, зарплата співробітникам від 12 до 18%⁶⁷. Йдеться про питому вагу кожного з видів виплат, а не загальну суму відрахувань приватника з обороту. Всі витрати торговців II — V розрядів Києва становили 8,6% обороту, в Харкові — 7,1%, а основними статтями затрат були промисловий податок та оренда⁶⁸.

Приватний сектор торгівлі користувався державним банківським кредитом, особливо для заготівлі експортних видів сировини, але порів-

няно з кооперацією його відсоток був мізерний. Банки забезпечували лише 50% вимог приватника, вимагаючи від нього 11 — 15% річних за користування кредитом⁶⁹. Заборгованість вони покривали власними вкладками і поточними рахунками, хоч і не довіряли радянським банківським структурам. Наприклад, в жовтні 1926 р. в банках Києва вклади приватних осіб становили 340 тис. крб., в жовтні 1927 р. — 170 тис. крб.⁷⁰ Боржниками київського філіалу Держбанку восени 1927 р. були приватні особи (71 тис. крб.), державні установи (28 млн. крб.), кооперація (8,3 млн. крб.).⁷¹ Приватні торговці, уникаючи легалізації доходів і не довіряючи державним банкам, брали кредит у лихваря, виплачуючи 3 — 4 коп. з кожного позиченого червінця на день і 9 — 12% помісячних⁷². Послугами товариств спільного кредиту, заснованих переважно приватними підприємцями, торговці користувалися мало,⁷³ сподіваючись на власні сили. Державне кредитування системи приватної торгівлі відбувалося шляхом надання коштів фізичним особам, фірмам і товариствам взаємного кредиту, а заборгованість приватного сектору становила в 1927 р. 1,5% загальної суми заборгованості всієї системи державних кредитних установ⁷⁴. Питома вага кредитування приватного сектору в загальному обсязі кредитування народного господарства УСРР знижувалося. В 1925 р. вона становила 3,4% всієї суми кредитування народного господарства, в 1926 р. — 2,9%, в 1927 р. — 1,8%⁷⁵. Отже, приватне підприємництво дійсно було справою приватною, а не справою державною для загальноекономічного розвитку. Його обкладали різними позиками, зобов'язаннями державного фонду займу. З усіх позик, які сплачували приватні підприємці, доля витрат на індустріалізацію становила 34,3%, на вигірні займи — 10%⁷⁶.

На початку НЕПу, коли масово виникали приватні заклади торгівлі, державні органи намагалися підпорядкувати приватний сектор, але він подолав обмежувальні кордони і став монополістом на внутрішньому ринку споживчих товарів. Держава застосовувала адміністративно-репресивні та економічні методи регулювання системи приватної торгівлі. Наприклад, весною 1921 р. в Донецькій губернії були створені "п'ятірки" для боротьби з "мішочниками" на вокзалах і вулицях⁷⁷. Регулятивні принципи держави, як вже підкреслювалося в попередніх розділах, були закладені в її перших декретах. Зокрема, декрет РНК РСФРР "Про обмін" від 24 травня 1921 р. і відповідна "Інструкція" 19 липня 1921 р., яку запроваджували республіканські органи влади, дозволили спочатку роздрібну торгівлю товарами, виготовленими з державної сировини, але згодом асортимент було розширено⁷⁸. В 1924 р. вирішили адміністративним шляхом розділити торгівельні функції: кооперації віддати роздріб, приватнику — обслуговування села, а державній торгівлі — оптовий збут виробів держпромисловості⁷⁹. В реальному житті сталося по-іншому: приватна торгівля домінувала на споживчому ринкові.

Опанування приватним сектором шляхом організаційно-економічних заходів держави також не дало бажаного результату. В інструкції про видачу дозволу на право торгівлі, яку ухвалив НКВС УСРР 14 червня 1921 р., передбачалося навіть утворення базарних комендатур, старост, санітарних служб, які обиралися на 6 місяців⁸⁰. Приватника не запрошували до ярмаркових комітетів⁸¹. 9 березня 1923 р. голова уряду України Х. Г. Раковський підписав постанову "Про комітети ринкових торговців", які обирали загальні збори торговців того чи іншого ринку⁸². Уряд УСРР ухвалив 23 лютого 1924 р. "Положення

про торгіві біржі", членами яких могли бути і приватні особи, що сплачували податок не менше підприємства 4-го розряду⁸³. На ринках існували секції приватних торговців за видами товарної продукції, які скликали загальні збори для ухвалення спільних вимог тощо⁸⁴. Ринками здійснювали нагляд за адміністративно-господарським життям ринку, але порядок торгівлі визначали відповідні структури НКВС УСРР⁸⁵. Були спроби впливу на приватника і шляхом акціонування його торгових закладів. Так, весною 1926 р. в Харкові шість приватних торговців "прикріпили" до акціонерного товариства "Содействие",⁸⁶ а роком раніше УЕН затвердила статuti двох акціонерних товариств "Одесский розничник" і "Харьковский розничник", засновниками яких стали представники приватної роздрібної торгівлі⁸⁷. Акціонування приватного капіталу вважалось ефективною формою державного використання і регулювання, але на першу половину 1927 р. в Україні налічувалося 42 приватних акціонерних товариств, в РСФРР — 116 об'єднань⁸⁸.

Економічне обмеження та витіснення приватної торгівлі з внутрішнього ринку виявилось малоєфективним, а тому держава вдалася до адміністративно-силових методів. За попередніми даними Наркомфіну УСРР лише за 10 місяців 1926/27 р. було закрито 17303 торгових приватних закладів з річним товарообігом 325 млн. крб.⁸⁹ За 4 місяці першої половини 1927 р. в Одесі закрили 352 приватних магазини, а вибірка патентів зменшилася порівняно з попередніми роками в 10 разів⁹⁰. На Київщині за 10 місяців 1927 р. було ліквідовано 306 торгових підприємств II — VI розряду⁹¹. Упродовж 1926/27 р. в Одеській, Київській, Харківській і Дніпропетровській округах закрили 3267 крамниць приватного сектору, а в 1927/28 р. в 38 окружних містах 11799 приватних торгових закладів перестали існувати⁹². За даними ЦСУ УСРР в 1927/28 р. ліквідували 30449 приватно-торгових закладів, особливо II — V розряду⁹³.

Суцільний погром приватної торгівлі завершився не лише скороченням кількості крамниць, а також і споживчого ринку в Україні. Державно-кооперативна торгівля не змогла компенсувати товарної прогалини, яка виникла на внутрішньому ринку після ліквідації приватного сектору. На цю обставину вказували відомі економісти,⁹⁴ але справа ліквідації приватної системи торгівлі була фактично завершена на початку 30-х рр. Так, Укрнаркомторг звернувся 5 лютого 1930 р. до ЦК КП(б)У з пропозицією "повністю знищити дрібну приватну торгівлю продуктів сільського господарства в районах суцільної колективізації"⁹⁵.

Система приватної торгівлі, яка виникла на підставі державних нормативно-правових актів, сприймалася як класова інституція, а не важлива соціально-економічна організація в суспільстві.

1 Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — М.; Л., 1927. — с. 136

2 Боротьба (Київ), — 1920. — 20 січня.

3 ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 508, арк. 1.

4 Там само, арк. 2.

5 Там само, арк. 2—4.

6 Державний архів Харківської області, Ф. 507, оп. 1, спр. 63, арк. 37.

7 ЦДАВО України, Ф. 5, оп. 1, спр. 508, арк. 17

8 Там само, арк. 5.

9 Там само, арк. 6—7.

- 10 Там само, арк.10.
- 11 Там само, спр.509, арк.2.
- 12 Збірник узаконень робітничо—селянського уряду України (далі — ЗУ України) — 1923 — №6. — ст.109.
- 13 Там само.
- 14 Там само.
- 15 Там само.
- 16 ЗУ України. — 1923. — №4. — ст.69.
- 17 ЗУ України. — 1924. — №15. — ст.149.
- 18 Там само.
- 19 СУ СССР. — 1927. — №57. — ст.579.
- 20 Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР (далі СУ УССР) 1922. — №14. — ст.237.
- 21 ЗУ України. — 1923. — №17. — ст.289.
- 22 ЗУ України. — 1922. — №18. — ст.290.
- 23 Хозяйство Украины. — 1924. — №10. — с.3.
- 24 СУ РСФР. — 1923. — №15. — ст.189.
- 25 Тантлевский Д.Н. Частно-торговый капитал на Украине, его размеры и методы регулирования // Хозяйство Украины. — 1925. — №3. — с.96.
- 26 Там само.
- 27 Струмилин С.Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. — 1926. — №9. — с.11
- 28 ЦДАВО України, ф.5, оп.11, спр.3068, арк.3—4.
- 29 Тантлевский Д.Н. Вказ. праця, с.97.
- 30 ЦДАВО України, ф.3, оп.11, спр.3068, арк.2.
- 31 Тантлевский Д.Н. Вказ. праця, с.98.
- 32 ЦДАВО України, ф.34, оп.11, спр.3068, арк.4.
- 33 Там само, ф.36, оп.1, спр.496, арк.18.
- 34 Там само, арк.19.
- 35 Струмилин С.Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. — 1926. — №9. — с.11.
- 36 Немедов И. Внутренняя торговля в 1924—25 хозяйственном году // Вестник финансов. — 1925. — №5. — с.93.
- 37 Там само. — с. 90—101.
- 38 ЦДАВО України, ф.36, оп.1, спр.496а, арк.10.
- 39 Снигирев С.С. Торговая сеть Украины до войны и теперь // Украинский экономист. — 1925. — 28 ноября, №49.
- 40 Каганов И. Торговля в Киеве и его округе // Украинский экономист. — 1925. — 17 грудня, №65.
- 41 Недостатки частной торговли и кооперации // Украинский экономист. — 1925. — 26 апреля, №92.
- 42 ЦДАВО України, ф.34, оп.11, спр.3068, арк.10.
- 43 Там само.
- 44 Там само, ф.539, спр.315, арк.68.
- 45 Там само, ф.34, оп.11, спр.3068, арк.5.
- 46 ЦДАВО України, ф.1, оп.6, спр.104, арк.88.
- 47 Беленин И. Торговля в районах Украины // Хозяйство Украины. — 1925. — №3. — С.145 — 161.
- 48 Там само. с.157.
- 49 ЦДАВО України, ф.34, оп.11, спр.3068, арк.7.
- 50 Там само, ф.828, оп.5, спр.210, арк.23—24.
- 51 Там само.
- 52 Рубановский П. Торгово-промышленная сеть Украины в 1926—
- 27 г. // Хозяйство Украины. — 1926. — №8—9. С.126.
- 53 Там само. — с.127.
- 54 Там само. — с.131.
- 55 Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине (по данным налогового управления НКФ УССР за 1926—27г.г.). — Х.: Украинское отд. Гос. Фин. издательства СССР, 1929. — с.70—

71 (189с.).

- 56 Там само. — с.71.
 57 Там само. — с.73.
 58 Там само.
 59 Там само. — с.73—74.
 60 ЦДАВО України, ф.828, оп.5, спр.210, арк.25.
 61 Вайнавач Л. К вопросу об фондной плате за торговлю помещения // Украинский экономист. — 1925 — 28 ноября, №50.
 62 Там само.
 63 Там само.
 64 Танатар М. Высока ли арендная плата за торговые помещения // Украинский экономист. — 1925. — 23 октября, №20.
 65 Там само.
 66 ЦДАВО України, ф.423, оп.2, спр.103, арк.56.
 67 Там само, ф.36, оп.7, спр.496, арк.24—25.
 68 Там само, арк.26.
 69 Там само, ф.59, оп.4, спр.,315, арк.336.
 70 Барабаш Д. Киевские банки в 1926—27 году (предварительные итоги) // Экономический вестник. — 1927. — 18 октября, №215.
 71 Коган А. Киевский филиал Госбанка // Экономический вестник, — 1927. — 10 ноября, №253.
 72 Загорский Н. На что жалуются и чего хотят частные торговцы // Украинский экономист. 1925 — 6 июня.
 73 Там само.
 74 Зангвиль З. Кредитование частного капитала // Хозяйство и управление. — 1927. — №6. — с.58—68.
 75 ЦДАВО України, ф.2623, оп.1, спр.3307, арк.50.
 76 Там само, арк.51.
 77 ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.499, арк.90.
 78 Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.1. — М., 1967. — с. 233—234.
 79 На пути к возрождению // Хозяйство Украины. — 1924. — №8—9—с. 4—5.
 80 ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.508, арк.1—4.
 81 ЗУ України. — 1923. — №2. — Ст.12.
 82 ЗУ України. — 1923. — №9. — Ст.151.
 83 Див.: Вісті ВУЦВК. — 1924. — 12 березня, №59.
 84 ЦДАВО України, ф.423, оп.2, спр.416, арк.1—4.
 85 Там само, ф.5, оп.3, спр.,191, арк.3,5.
 86 За снижение цен на частном рынке // Коммунист, — 1926 — 6 травня, №101.
 87 Вопрос об обществах частных розничников // Украинский экономист. — 1925. — 5 травня, №99.
 88 Соколов Ф. Частные акционерные общества // Хозяйство и управление. — 1927. — №6. — с.83—91.
 89 ЦДАВО України, ф.582, оп.1, спр.4989, арк.13—14.
 90 Скорочення великої приватної торгівлі // Комуніст. — 1927. — 31 серпня, №197.
 91 Волынский М. Товарооборот на Киевщине в 1926—27г. // Экономический вестник. — 1927. — 16 октября, №234.
 92 Свищев Ф. Потребительская кооперация и обслуживание потребителя // Хозяйство Украины. — 1928. — №5. — с.49.
 93 ЦДАВО України, ф.582, оп.1, спр.4989, арк.49.
 94 Минаев С. К хозяйственным итогам 1927—28 года // Хозяйство Украины. — 1928. — №12. — с.20—36
 95 ЦДАВО України, ф.1, оп.6, спр.187, арк.148.